

DOI:10.26104/NTTIK.2023.11.89.039

Тогусаков О.А., Акматалиев А.Т., Калбердиева М.К.

РЕФЛЕКСИВДИК ТАЛДООНУН АЛКАГЫНДАГЫ АДАМДЫН
РУХАНИЙ ТАЖРЫЙБАСЫ

Тогусаков О.А., Акматалиев А.Т., Калбердиева М.К.

ДУХОВНЫЙ ОПЫТ ЧЕЛОВЕКА В КОНТЕКСТЕ
РЕФЛЕКСИВНОГО АНАЛИЗА

O. Togusakov, A. Akmataliyev, M. Kalberdieva

SPIRITUAL EXPERIENCE OF A HUMAN IN THE CONTEXT
OF REFLECTIVE ANALYSIS

УДК: 930.1 (575.2) (04)

Бул макалада рефлексивдик талдоонун алкагындагы адамдын руханий тажрыйбасы маселеси каралат, андан тышкары анда айтылгандай, инсандын руханий жактан жетилишинин критерийлерин белгилебесек, өз алдынча аң-сезимди өнүктүрүү ыкмаларынын натыйжалуулугун аныктоо биз үчүн кыйынга турат. Адамдын өздүк аң-сезиминин өсүү даражасын аныктоонун критерийлери жөнүндөгү маселе кыйла татаал. Бир жагынан, биз адамдын руханий тажрыйбасы субъективдүү, индивидуалдуу экендигин ырастайбыз; бирок, экинчи жагынан, биз инсандын өзүн-өзү аң-сезиминин өнүгүү даражасын жана деңгээлин көпчүлүк адамдар үчүн алгылыктуу боло турган стандарттар менен аныктоого умтулабыз. Биз адеп-ахлактык жана адеп-ахлаксыз тажрыйбанын оордук даражасы рухий жактан жеткилүүдүктүн критерийи болуп калышы мүмкүн деп эсептейбиз. Бул жерде моралдык маселе ой жүгүртүү үчүн өзгөчө мааниге ээ, анткени ал субъективдүү көз караштар менен жана инсандын өздүк аң-сезиминин өнүгүү динамикасы менен тыгыз байланышта.

Негизги сөздөр: руханий тажрыйба, коомдук аң-сезим, руханийлик, индивид, компонент, табият, инсан, морал, динамика, рефлекс.

В данной статье рассматривается вопрос о духовном опыте человека в рамках рефлексивного анализа, кроме того, как сказано в ней, нам сложно определить эффективность методов развития самосознания, если мы не установим критерии духовного зрелость человека. Более сложный вопрос о критериях определения степени роста самосознания человека. С одной стороны, мы утверждаем, что духовный опыт человека субъективен и индивидуален; но, с другой стороны, мы стремимся определить степень и уровень развития индивидуального самосознания по стандартам, приемлемым для большинства людей. Мы считаем, что критерием духовного совершенства может стать степень тяжести нравственного и безнравственного опыта. Здесь нравственная проблема имеет особое значение для мышления, поскольку тесно связана с субъективными представлениями и динамикой развития самосознания личности.

Ключевые слова: духовная практика, общественное сознание, духовность, индивид, компонент, природа, личность, мораль, динамика, рефлекс.

In this article, the question of the spiritual experience of a person is considered within the framework of reflexive analysis, besides, as it is said in it, it is difficult for us to determine the effectiveness of the methods of developing self-awareness, if we do not establish criteria for the spiritual maturity of a person. A more complex question about the criteria for determining the degree of growth

of a person's self-awareness. On the one hand, we claim that the spiritual experience of a person is subjective and individual; but, on the other hand, we strive to determine the degree and level of development of individual self-awareness according to standards acceptable to the majority of people. We believe that the criterion of spiritual perfection can be the degree of severity of moral and immoral experience. Here, the moral problem has a special importance for thinking, because it is closely related to subjective ideas and the dynamics of the development of self-awareness of the individual.

Key words: spiritual practice, public consciousness, spirituality, individual, component, nature, personality, morality, dynamics, reflex.

Руханий тажрыйбанын маңызы жөнүндөгү маселе философияда ар кандай чечмелөөлөргө ээ болгон. Коомдук аң-сезимде руханийлик деген сөздүн өзү динчилдик же дүйнөнү диний түшүнүү менен байланышкан. Бирок, биз руханий жана диний түшүнүктөрдүн ортосундагы чек араны бузуп албашыбыз керек. Бул макалада адамдардын диний жана руханий тажрыйбасынын ортосундагы өз ара байланыш маселеси, ошондой эле адамдын руханий жактан жеткилендик даражасын баалоого мүмкүн болгон критерийлер каралат.

Индивиддин руханий тажрыйбасынын маңызын талдоо үчүн анын ишмердүүлүгүнүн рефлексивдүү жагына көңүл буралы жана дал өзүн-өзү таануу алкагында адамдын болмушунун руханий компонентин карайбыз. Биринчиден, биз руханий тажрыйба индивиддин жеке тажрыйбасы менен байланыштуу экенин белгилейбиз. Эгерде биз диний жана руханий тажрыйбанын ортосунда минималдуу айырма бар деген көз карашты кабыл алсак, анда И.А. Ильиндин эмгектерине кайрылууга туура келет.

Ильин «Диний тажрыйбанын аксиомаларында» аттуу эмгегинде диний тажрыйба универсалдуу боло албастыгына же коомдук пикир менен шартталганына көңүл бурат. «Диний мазмун ар дайым жеке тажрыйбалуу...», - деп жазат философ [1, 45-6.]. Өзүнүн маңызын индивидуалдуу түшүнбөсө, адам социалдык-маданий мейкиндикте өзүнүн инсандыгын аныктай албайт, бул анын руханий жактан өнүгүшүнүн зарылчылыгын адекваттуу түрдө сезе албайт дегенди билдирет. Демек, Ильиндин диний көз караштары боюнча, руханий иштен тышкары адам инсандык өсүү

үчүн негиздерден ажырап, ошол эле учурда өнүгүүсүн токтотуп, сөзсүз түрдө артка кетет. «Диний адам өзүнүн руханий тажрыйбасын рухийлештирип, тазалап, чыңдап, өстүрүп, тарбиялашы керек, антпесе табигый муктаждыктардын күчү, күнүмдүк жагдайдын басымы... бул баалуу тажрыйбаны алсыратат, бурмалап, бузуп, дайыма муундан-муунга өтөт, аны алсыздыкка жана чирип кетүүгө алып барат» [1, 7-б.]. Адам өнүгүүгө же төмөндөөгө (үчүнчүсү жок) өкүм кылынган. Мына ошондуктан «ар бирибиз өзүнүн диний тажрыйбасынын маданиятын түзүүгө жана баарыдан мурда бул тажрыйба адамдык, субъективдүү жана жекече экендигин түшүнүүгө чакырылган» [1, 15-б.].

Ошентип, рухий тажрыйба өзүн-өзү таануу менен байланышкан интенсивдүү, түйшүктүү эмгекте топтолот. Руханий тажрыйбанын маңызы адамдын өз «Менин» түшүнүүсүндө, өзүнүн баалуулугуна карата жана жалпы эле болмуштун ар кандай категорияларына карата болот. Адамдын ушундай рефлексивдүү ишмердүүлүгүндө анын инсан катары өзүн-өзү ырас-тоосу, өздүк аң-сезиминин өнүгүшү, өзүнүн руханий кадыр-баркынын сезиминин өсүшү ишке ашат.

Эми өзүн-өзү таануу маселеси адамдын өздүк иш-аракетин этикалык өнүткө талдоо менен тыгыз байланышта экенин белгилей кетүү керек. Бул жагдай "руханийлик" жана "диндүүлүк" сыяктуу түшүнүктөрдүн ортосундагы тыгыз байланыш жөнүндө сөз кылууга мүмкүндүк берет, анткени дин белгилүү бир моралдык эрежелердин жыйындысын сактоону, этикалык идеалды орнотууну жана моралдык аң-сезимди өнүктүрүүгө умтулууну камтыйт. Бирок, руханийлик динчилдикке караганда алда канча кеңири келет. Адамдын табиятын тереңирээк жана ар тараптуу кароого мүмкүндүк берген ой жүгүртүүнүн маанилүү жолдорунун бири гана болуп саналат. Бирок, диний дүйнө тааным В.С. Соловьев туура белгилегендей, субъективдүү тажрыйбанын негизинде калыптанса да, акырында жамааттык аң-сезимге мүнөздүү экенин эстен чыгарбашыбыз керек [2, 7-б.]. Өзүн-өзү таануу көз карашынан алганда, диний философтор тарабынан көптөгөн орчундуу эмгектер жазылганына карабастан, мисалы, А.Августиндин "Исповедь" же Н.Бердяевдин "Самопознание" чыгармаларын эске алышыбыз керек, алар үчүн диний аймак руханий тажрыйбаны алуу үчүн гана негиз жана аймак болгон деп эсептешет. Бул жерде адамдын руханий иш-аракетинин чөйрөсү катары дин менен руханийликтин ортосундагы айырма – бул дүйнөнүн категорияларына карабастан, инсан эң жогорку баалуулук катары кабыл алынган рефлексивдүү талдоо көрүнүп турат.

Бирок, эмне үчүн адам өзүнүн инсандыгын, мисалы, илимий, саясий же аскердик чөйрөдө эмес, адеп-ахлактык өнүткө эң толук сезээри толук түшүнүксүз бойдон калууда. Бул макалада аталган маселе негизги болуп саналат, анткени ал адамдын табиятын жана маңызын кароо менен тыгыз байланыштуу. Диний жана этикалык өнүткөгү антропологиялык изил-

дөөлөр адамдын инсандыгын бир топ терең жана көп кырдуу кароого мүмкүндүк берет, анткени алар түздөн-түз адамдардын аң-сезиминде моделдештирилген жана түшүнүлгөн образдарга жана белгилерге багытталган. Башка аймактарда инсандын ички дүйнөсүн мындай терең изилдөө мүмкүн эмес. Илимде таанып-билүүнүн жана өзгөрүүнүн негизги объектиси болуп физикалык дүйнөнүн материалдык заттар саналат. Саясат таанууда адам өзүнүн маанилүүлүгүн адамдардын ишенимине таасир этүү жөндөмдүүлүгү менен аныктайт. Демек, С.Хантингтон мындай дейт: «Бийлик – бул бир адамдын жана топтун башка адамдын же топтун жүрүм-турумун өзгөртүү жөндөмдүүлүгү» [3, 119-б.].

Демек, адам турмуштун этикалык эмес чөйрөлөрүндө өз ишмердүүлүгүн аң-сезимдүү түрдө тышкы дүйнөнү өзгөртүүгө багыттайт жана өзү жашап жаткан ошол милдеттердин маанисине карата гана өз баасын аныктайт деп болжолдоо мыйзамдуу болуп саналат. Мындай ой жүгүртүү менен инсан тынымсыз өзгөрүп турган дүйнөгө көз каранды, өзүн-өзү баалоодон ажырайт. Бул бир нече факторлорго байланыштуу. Биринчиден, жер бетиндеги адамдын ишинин бардык натыйжалары да өзү сыяктуу кыйроого дуушар болот. Экинчиден, индивид материя дүйнөсүнө «кул болуп» чыгат, ал мындан ары өзүнүн иш-аракетин өз мотиви менен аныктай албайт, анын ишмердүүлүгү өзүнүн инсандыгын өнүктүрүүгө эмес, физикалык объектилердин убактылуу өзгөрүшүнө багытталган.

Бул туурасында Ильин мындай деп белгилейт: «Өзүн башкалар сыйлаганы үчүн гана жана ошончолук гана сыйлаган адам, маңызы боюнча, өзүн сыйлабайт: анын руханий бакубаттуулугу башка адамдардын, экинчи даражадагы таасирлеринен көз каранды» [1].

Адамдын маанисинин туруктуулугу жана абсолюттуулугу материянын сансыз формаларына жана айкалыштарына сиңет. Албетте, бир жагынан адамдын таанып-билүү ишмердүүлүгүн тышкы дүйнөгө багыттоо инсанды өз иш-аракети үчүн жоопкерчиликтин олуттуу бөлүгүнөн бошотот, аны адеп-ахлактык өнүткөн терең түшүнүүнү талап кылбайт. Бирок, экинчи жагынан, физикалык дүйнө менен органикалык жанаша жашоого умтулуу адамдын акыркыдан көз карандылыгын пайда кылат. Табият менен гармонияда жашаган индивид толугу менен ага баш ийет; ал эми логиканы табиятты түшүнүүнүн негизги формасы катары кабыл алуу акыл-эсинде акыл-эстүү түшүнүүгө ыңгайсыз образдарды моделдей албай калган адамдын психикалык дүйнөсүн кулга айлантат. «Биздин бул дүйнөгө болгон ишенимбиз ушунчалык бекем болгондуктан, биздин бул дүйнөгө болгон мамилебиз мажбурлоочу, байлоочу формада, б.а. билим түрүндө болот» деп жазат Н.Бердяев [4, 22-б.].

Акырында, тышкы дүйнөнү билимдин негизги объектиси катары кабыл алуу адамдарга терең интро-

спекция жүргүзүүгө, өзүнүн аң-сезимин өнүктүрүү боюнча интенсификацияны иштөөгө мүмкүндүк бербейт. Л.Н. Толстой мындай деп жазат: «Шаарда байкуштар жакшыраак жашашат. Шаарда адам жүз жыл жашап, эбак өлүп, чирип кеткенди сагынбайт. Өзү менен алектенүүгө убакыт жок, баары бош эмес» [5, 45-б.].

Индивидуалдык физикалык дүйнөгө мындай баш ийүүсүнүн эң кейиштүү натыйжасы – бул адилеттүүлүк, боорукердик, уят-сый сыяктуу адеп-ахлактык түшүнүктөрдүн комплексин камтыган адам табиятынын бузулушу. Алардын бузулушу көбүнчө өзүн-өзү өлтүрүүгө, адамдын инсандыгынын деградациясына жана ыдырап кетишине алып келет. Бул ырастоону далилдеген мисалдарга кайрыла турган болсок, 2003-жылдын октябрына чейин Иракта америкалык армияда өз жанын кыйган 13 расмий катталган учур болгонун байкайбыз. Америкалык аскерлердин сөзүнө караганда, өзүн-өзү өлтүрүүгө АКШнын Ирактагы аракеттери моралдык санкциялардан ажыратылганы жана Түндүк Американын мамлекеттүүлүгүнө таандык экенин көрсөтүп көнүп калган адамдар коомдук түзүлүштүн кулчулугуна айланганы себеп болгон. Бул алардын көз карашында адепсиздик болуп чыккан. «Согуштун коркунучтуу курмандыктары эч кандай кызыкчылыктар менен акталбайт. Бул коркунучтуу курмандыктар акылдан жогору санкцияны талап кылат, жердеги жашоонун бул эмпирикалык өтүүсүнөн тышкары жаткан максатка жана мааниге ишенимди талап кылат» [4, 671-б.].

Жеке рухий тажрыйбадан ажыраган адам физикалык дүйнө менен өзүнүн элестетүүсүндө да чектелген. Ал эми акыркысы адилеттүүлүк сезимине дал келбей калса, анда бул дүйнөгө көз каранды болгон инсан анда калуусунун абсурддугун түшүнөт. Мындай адамдын көз карашынын трагедиясы, бир жагынан, ал өзүнүн кабылдоосунда бардык моралдык баалуулугун жоготкон дүйнөгө таандык болуу аркылуу өзүн таанууну каалабай калганында турат. Башка жагынан алып караганда, инсан өзүнүн ички дүйнөсүндө анын өздүк аң-сезиминин өсүшү үчүн негиз боло турган баалуулуктарды жана мамилелерди иштеп чыга элек. Ал дүйнө жана өзү жөнүндө ой жүгүртүүгө азык таба алат, өзүнүн жеке өсүүсүнүн негизин материя дүйнөсүндө гана таба алат, ошондуктан ал анын кулу болуп саналат, андан көз каранды болот. «Адам өзүнүн чындыктарынын түбөлүк курмандыгы экени моралдык тартиптин айкын фактысы. Аларды тааныгандан кийин, алардан арыла албай калат», - деп жазат А.Камю [6, 243-б.].

Мурда кабыл алынган ишенимдердин чындыгына ишенимин жоготкон адам аларга каршы эч нерсе кыла албайт. «Табигый мыйзамга каршы жан аябастыгымды, андан көзкарандысыздыгымды сактап калуунун бирден-бир жолу – бул өзүн өзү өлтүрүү. Бирок бул жерде өзүн-өзү тастыктоо өзүн өзү танууга барабар» [2, 142-б.]. Ошондуктан өзүнүн ой жүгүртүү эркиндигине умтулган адам руханий тажрыйбага

ушунчалык муктаж. Акыркысы болбосо, инсан өзүн-өзү камсыздай албайт же өзүн өзү өркүндөтө албайт; анын жүрүм-турумунун формасы ички мотивдер жана баалуулуктар менен аныкталбайт, ал жашаган шарттар менен таңууланат.

Демек, адамды инсан катары аныктоонун ыкмаларын иштеп чыгуу маселеси азыркы коом үчүн эң оор маселе. Бул жерде чындыгында адамдын коомдук жана жеке турмуштун кайсы гана чөйрөсүндө болбосун жүрүм-турумуна таасирин тийгизген адамдын өзүн-өзү аң-сезиминин, анын өзүнүн руханий кадырбаркын сезүүсүнүн өсүү проблемасы коюлган. Бирок инсандын руханий жактан жетилишинин критерийлерин белгилебесек, өз алдынча аң-сезимди өнүктүрүү ыкмаларынын натыйжалуулугун аныктоо биз үчүн кыйынга турат. Адамдын өздүк аң-сезиминин өсүү даражасын аныктоонун критерийлери жөнүндөгү маселе кыйла татаал. Бир жагынан, биз адамдын руханий тажрыйбасы субъективдүү, индивидуалдуу экендигин ырастайбыз; бирок, экинчи жагынан, биз инсандын өзүн-өзү аң-сезиминин өнүгүү даражасын жана деңгээлин көпчүлүк адамдар үчүн алгылыктуу боло турган стандарттар менен аныктоого умтулабыз. Биз адеп-ахлактык жана адеп-ахлаксыз тажрыйбанын оордук даражасы рухий жактан жеткилендиктин критерийи болуп калышы мүмкүн деп эсептейбиз. Бул жерде моралдык маселе ой жүгүртүү үчүн өзгөчө мааниге ээ, анткени ал субъективдүү көз караштар менен жана инсандын өздүк аң-сезиминин өнүгүү динамикасы менен тыгыз байланышта.

Мында коомдо ар кайсы мезгилде адеп-ахлактык иш-аракеттер ар кандай чечмеленгенине карабастан, белгилүү бир тарыхый мезгил жана коом үчүн адеп-ахлак түшүнүгү абсолюттук жана эң туура болуп саналганын белгилей кетүү керек. Ар бир тарыхый доор үчүн тигил же бул коомдо ачык, жалпы кабыл алынган адеп-ахлактык критерийлер болгон, эгерде адамдар өз тарыхынын белгилүү бир этабында этиканын белгиленген нормаларын сактабаса, коомдук өнүгүү өзүнүн так багытын жана максатын жоготуп койгон. Өнүгүү концепциясынын өзү динамика түшүнүгү менен алмаштырылган, ал эч кандай шартта адамдын өзүн-өзү андоосунун өсүшүнө өбөлгө түзгөн коомдо жаңы формациялардын пайда болушун билдирбейт. Декаденция мезгилинде да, адеп-ахлак категориясы децентрализациялангандыктан, коомдун руханий деградациясынын даражасын баалоого болот. Дал этикалык идеалдарды четке кагуу, адеп-ахлакты салыштырмалуу түшүнүк катары чечмелөө коомдун өздүк аң-сезиминин регрессиясынын негизги көрсөткүчтөрү болуп саналат. Анын үстүнө, руханий төмөндөө шартында мындай көрүнүштөр дайыма өзүнүн адеп-ахлаксыздыгын сезүү менен жашай албаган жана өзүнүн табиятын сактап калууга сокурдук менен умтулган, этикалык концепцияны өзүнө мүнөздүү нормаларга ыңгайлаштырууга аракет кылган коом үчүн табигый көрүнүш болуп саналат. Бул билдирүү адам-

зат тарыхынын башка мезгилдеринде коом адеп-ахлактык ишенимди катуу карманган дегенди билдирбейт. Бул жерде адамдардын иш-аракетине эмес, алардын аракетке болгон мамилесине көңүл буруу керек. «Ар бир адамдын ан-сезим алдындагы процес-синде, анын төмөнкү «менинде» ыплас, потенциалдуу кылмыштуулук бар, бирок жогорудагы «мендин» бул эгого болгон мамилеси маанилүү болуп саналат [7, 122-б.].

Ошентип, руханий жактан жетүүнүн критерий-леринин бири катары адамдын өзүн-өзү андоосунун өнүгүү даражасын тандоо керек. Адамдын өзүн-өзү андоосу анын руханий жактан өнүгүшүнө түздөн-түз байланыштуу. Адамдын руханий сапаттарына ар бир адамдын жеке башынан өткөн сезимдердин курчту-гун, мисалы, уят, боорукердик, сүйүү сыяктуу сезим-дерди кошуу керек. Бул категориялардын тандалышы кокусунан эмес, анткени эмпатия, сүйүү жөндөмдүүлү-гү түздөн-түз предметтен көз каранды жана анын жеткилендикке умтулуусунан табигый түрдө көрү-нөт. Ошентип, В.Д. Губин мындай деп жазат: «Таза философиялык мааниде түшүнүлгөн сүйүүнүн интен-сивдүүлүгү сүйүүнүн объектиси менен эмес, сүйүү жөндөмдүүлүгү менен түшүндүрүлөт жана аныкта-лат» [8, 174-б.]. Мында жогорудагы эмоцияларды ба-шынан өткөрүүнүн даражасы, биринчи кезекте, адам-дын өзүн-өзү аң-сезиминин, же анын руханий жактан өнүгүү деңгээли менен аныкталат.

Ошентип, макаланын жыйынтыгын чыгарып жа-тып, руханий тажрыйбаны өзүн-өзү таанууга байла-нышкан иш катары аныкташыбыз керек. Адамдын руханий өнүгүү критерийлеринин ичинен адамдын боорукердик, сүйүүгө жөндөмдүүлүгү сыяктуу сапат-тарын аныктадык. Албетте, белгилүү бир жамаатта ка-был алынган адеп-ахлактык идеалга карата адамдын индивидуалдуулугун сезүү жана өзүнүн руханий өнү-гүү даражасын түшүнүү менен байланышкан башка сезимдер бар. Мисалы, кээ бир окумуштуулар боору-кердик сезими менен бирге уялуу жана коркуу сезимин баса белгилейт. Бирок, бул макалада биз бул сапат-тарды майда-чүйдөсүнө чейин карап чыккан жокпуз. Жыйынтыктап айтканда, адамдын инсандыгын иретке келтирүүчү, анын дүйнөдөгү жашоосунун маанисин издөөгө, анын аң-сезиминде идеалдын образын жара-тууга жана ага материядан өйдө көтөрүлүү үчүн аракет кылуучу руханий тажрыйба экенин гана кошумчалай-быз, ал физикалык дүйнөнүн категорияларына кара-бастан өзүн өзү баалуулук катары белгилейт.

Адабияттар:

- Ильин И. Аксиомы религиозного опыта. - М.: АСТ, 2002. - С. 131.
- Соловьёв В.С. Кризис западной философии // Философское начало цельного знания. - Минск: Харвест, 1999.
- Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. - М.: АСТ, 2003. - С. 119.
- Бердяев Н. Философия свободы. - М.: АСТ, 2002. - С. 65
- Толстой Л.Н. Крейцерова соната // Собр. соч. в 14 т. -М.: Изд-во художественной литературы, 1953, Т. 12.
- Камю А. Миф о Сизифе. Эссе об абсурде // Сумерки богов. - М., 1990. - С. 243
- Бердяев Н. Самопознание // Русская идея. - М.: АСТ, 2002. - С. 571.
- Губин В. Д. Любовь, творчество и смысл сердца // Филосо-фия любви, под ред. Д. П. Горского. - М.: Полит. литерату-ра, 1990. - 510 б.
- Акматалиев А.Т., Сейдалиева М.К. Роль нравственного воспитания в развитии экологического сознания. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=48619593> [Электронный ре-сурс] // The American scholarly journal Cross-Cultural Studies: Education and Science (CCS&ES) ISSN-2470-1262 is both moderated and refereed. USA. Volume 7, Issue II, June 2022. - С. 82-86. (дата обращения: 29.12.2022).
- Акматалиев, А.Т., Акматова, Г.Э. Коомдун руханий жашоо-сунун диалектикасы. URL: <http://not.kg/wp-content/uploads/-2022/10/%D0%9D%D0%9E%D0%A2-2-2022.pdf> [Электронный ресурс] // «Наука. Образование. Техника» (НОТ). –Ош, 2022. – С. 95-98. (дата обращения: 8.01.2022).
- Акматалиев, А.Т. Кыргызское традиционное общество как основа нравственного сознания. URL: <https://elibrary.ru/i-tem.asp?id=49450514> [Электронный ресурс] // Бюлетень науки и практики. –М., 2022. Том 8. - №9. – С. 630-634. (дата обращения: 8.01.2022).
- Akmataliev, A., Manashov, M., Abdykaarova, T., Salimov, R., Karabaeva, S., Tilenbaeva, G. URL: https://www.e3s-conferences.org/articles/e3sconf/abs/2021/34/e3sconf_uesf2021_07014/e3sconf_uesf2021_07014.html [Электронный ресурс] В сборнике: E3S Web of Conferences. Сер. "Ural Environmental Science Forum "Sustainable Development of Industrial Region", UESF 2021", Том 258. 2021. (дата обращения: 8.01.-2022).
- Akmataliev, A., Manashov, M., Abdykaarova, T., Salimov, R., Karabaeva, S., Tilenbaeva, G. URL: https://www.e3s-conferen-ces.org/articles/e3sconf/abs/2021/34/e3sconf_uesf2021_07014/e3sconf_uesf2021_07014.html [Электронный ресурс] В сборнике: E3S Web of Conferences. Сер. "Ural Environmental Science Forum "Sustainable Development of Industrial Region", UESF 2021", Т. 258. 2021. (дата обращ.: 8.01.2022).
- Akmataliev, A.T., Karabaeva, S.T., Kedeybaeva, Zh. A., Shari-pova, E. K., Kurbanbaev, K. A., Seidalieva, M. K., Ergeshov, A.Y., Kalberdieva, M.K. Spirituality is the Basis for the Socio-Economic Culture of People URL: <https://resmilitaris.net/m-enu-script/index.php/resmilitaris/article/view/2957> [Электронный ресурс] // Res Militaris. Vol. 13 No. 2 (2023): Volume 13, Number 2, 2023. - Paris. (дата обращ.: 4.03.2022).
- Akmataliev, A.T., Nurbaev, A.S., Kozubaev, O., Yrazakov, D. A., Barynbaeva, A.A., Kambarova, N.N., Karabaeva, S. ., Sharipova, E.K. Crisis as A Qualitative Transformation Of The Socio-Cultural System https://versita.com/bjp/view-artical/?s_id=1235 [Электронный ресурс] // Baltic Journal of Law & Politics. - Kaunas, Lithuania. -2023. (дата обращ.: 4.03.2022).
- Акматалиев А.Т., Эркебаев Э.М., Калбердиева М.К. Структурные элементы нравственных ценностей. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2022. №. 6. С. 247-249.